

П. В. Голобуцький
кандидат філософських наук
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
м. Київ

БІБЛІОТЕКА ХРЕПТОВИЧІВ: ЛЮДИ, ПОДІЇ, КНИГИ

У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського зберігається книжкова колекція, названа за прізвищем своїх минулих власників “Бібліотекою графів Йоахіма та Адама Хрептовичів”. Підходячи до полиць цієї колекції, що зберігає близько 2000 томів, котрі датуються початком книгодрукування в Європі і до першої половини ХІХ ст. включно, мимоволі задаєшся питанням: хто ж такі були Хрептовичі, який слід вони залишили в історії?

Книжкова колекція сама по собі примушує дивитися на неї як на історичну пам’ятку, котра цікава не лише матеріалізованою в книжках історичною, науковою та культурною пам’яттю, не тільки наданою можливістю оцінювати книгу як свідка творчої діяльності авторів, майстерності друкарів, мистецтва оформителів, граверів, палітурників тощо. Не менш вона цікава своїм походженням, тими, іноді майже невловимими, а при наявності екслібрисів, маргіналій, провенієнцій, досить конкретними рисами, що духовно пов’язують її з минулими господарями, з епохою, в котрій вони жили, з тими збуджувачами різного гатунку, що спонукали їх збирати книги.

Важливими є й такі питання, як: звідки брали колекціонери книги при формуванні колекції, які були її попередні власники, яка судилася їй подальша доля, аналіз причин її неминучих втрат у бурхливих подіях людської історії.

Книжкова колекція саме тим і відрізняється від деперсоніфікованого бібліотечного зібрання, що, коли для останнього здебільшого втрачені внутрішні духовні зв’язки з його численними збирачами, то книжкову колекцію мусимо сприймати як певний організм, єдину, невід’ємну сукупність книжок. Тому всілякі намагання віддалити ту чи іншу частину книжок від основного фонду колекції схоже на відрубання від організму його життєздатних органів. Тим більше, що одна справа, коли такі від-

торгнення робилися в силу об'єктивних причин, і зовсім інше, коли ця практика є звичайною для самої бібліотечної роботи з колекціями.

Втім повернемося до колекції Хрептовичів. Вивчення її почалося вже в першій половині XIX ст. Чи не першу друковану інформацію про неї залишив, подорожуючи в пошуках історичних матеріалів, професор Віленського університету Ігнатій Онацевич у 1822 р. Скориставшись з люб'язного дозволу Адама Хрептовича, він опублікував у своїх подорожніх нотатках список рідкісних рукописів і деяких книг бібліотеки, відмітивши документи періоду Хмельниччини і Руїни, серед яких був і оригінал універсалу Б. Хмельницького, листи І. Виговського, реляції про битву під Конотопом тощо¹. І. Онацевич цікавився в основному рукописами бібліотеки, це ж саме викликало інтерес і у польського петербурзького вченого С.Л. Пташицького, який теж залишив опис рукописів². Згадки про бібліотеку знаходимо у відомого польського вченого і громадського діяча Й. Левеля³, письменника Л. Кондратовича (В. Сирокомля)⁴ тощо.

У 1914 р., вже після перевезення бібліотеки до Києва, М. Ернст, що брав безпосередню участь у передачі її до Університету св. Володимира, надрукував змістовну статтю як про саму колекцію та її фундаторів Йоахіма і Адама Хрептовичів, так і про історію самого роду⁵. Вже в 20-і роки XX ст. дуже важливі відомості про долю зібрання художніх творів та архіву Хрептовичів подає польський дослідник Ед. Хвалевік⁶, зупиняючись на тому, що саме з колекції потрапило до Москви і Ленінграда в результаті Першої світової та громадянської воєн. Вкрай необхідні дані про місцезнаходження втрачених з колекції книжок знаходимо в статті К. Бельської⁷.

У Білорусії, котра ще з 20-х років виявила зацікавлення щодо бібліотеки Хрептовичів, також виходять публікації загального характеру⁸. Нарешті і у нас, на Україні, з'являється у 1988 р. робота Є. Колесник, якою покладено початок вивченню книжкових колекцій ЦНБ (нині – НБУВ) і де відводиться значне місце бібліотеці Хрептовичів⁹.

Автор даної статті вже торкався у своїх попередніх працях історії роду Хрептовичів¹⁰, нині перед ним постає завдання висвітлити вже саму історію бібліотеки та діяльність її безпосередніх господарів.

Друга половина XVIII ст. була тяжким часом для Речі Посполитої, коли її соціально-економічне і політичне відставання від Європи дало найбільших ознак. Слабка королівська влада продовжувала триматись на непевному і часто дестабілізуючому державне життя шляхетському стані, що ревно оберігав свої привілеї, свою внутрішньостанову рівність і кастову відокремленість. Шляхта була звільнена від усіх податків і мит, забувши в XVIII ст. навіть таку суто шляхетську повинність, як необ-

хідність у момент небезпеки для держави вступати в загальне ополчення, так зване “посполите рушення”. Правом шляхти залишалось обрання короля і формування сейму, законодавчого органу, що складався з двох палат: сенату, куди входили єпископи, воєводи, каштеляни і міністри, та палати депутатів (послів), які були представниками сеймиків окремих земель і тому мусили впроваджувати в життя їх рішення, котрі часто суперечили волі більшості послів загальнодержавного сейму. Найбільшим злом тут було *Liberum veto* – право одного посла на сеймі ліквідувати рішення всього сейму, що стільки разів заважало прийняттю тих чи інших державних рішень і було вигідне тим партіям, які підтримувалися іноземними державами.

Партіями в сеймі керували, як правило, магнати – великі землевласники: Чарторійські, Потоцькі, Масальські, Браницькі, Любомирські, Радзівілли, Сапєги та інші, котрі концентрували навколо себе середню і дрібну шляхту, яка проживала в підвласних їм воєводствах і староставах. В особливо тяжкі для держави моменти магнати створювали конфедерації, котрі орієнтувались на сусідні держави – передусім на Росію, що у XVIII ст. все більше поводить себе в Польщі, як у підвласній їй території.

Простий люд по суті було позбавлено прав, особливо тяжкою була доля селянства (хлопів), які повністю знаходилися під юридичною та економічною владою своїх панів, котрі до того ж на Україні і Білорусії часто-густо були чужими для них як у національному відношенні, так і у релігійному. Додамо до цього і те, що в Речі Посполитій не вщухала релігійна боротьба католиків з іновірцями (дисидентами) – православними і протестантами, що викликало лицемірний захист останніх Росією та Пруссією, даючи їм ще один привід для беззастережного втручання у внутрішньодержавні справи Речі Посполитої.

У таких умовах 1764 р. на польський трон був обраний, при підтримці Чарторійських, ставленик Катерини II, молодий Станіслав Август Понятовський, проти коронування якого боролася партія гетьмана Браницького. Чарторійські, або ж, як їх називали, – “фамілія”, вже в перші роки царювання Понятовського намагалися шляхом реформ протидіяти занепаду польської державності і прогресуючій залежності від Росії. Це викликало незадоволення Катерини II. Марно було сподіватись і на прихильність Росії і Пруссії щодо намагань короля провести закон про вирішення військових і фінансових питань на сеймі більшістю голосів, тобто скасування хоча б у цих межах *Liberum veto*.

Катерина II, щоб надати бодай удаваної законності своїй протидії цим спробам короля укріпити державність, доручає російському амбасадору у

Варшаві князю Репніну, котрий користувався необмеженим впливом у Польщі, скласти ворожу королю конфедерацію. Однак ця конфедерація не виступила проти короля, висловившись за його залишення на престолі при гарантії незмінності державного ладу Речі Посполитої. Проти цього виступила інша частина шляхти, створивши у 1768 р. у м. Барі т. зв. Барську конфедерацію, яка була придушена Росією. Як бачимо, країна все більше і більше впадає в анархію, чим не поквапився скористатися прусський король Фрідріх II, запропонувавши поділ Польщі.

Катерина II, хоч і побоювалася посилення Пруссії в результаті цього поділу, мусила дати згоду. В 1772 р. значна частина польської території була поділена: до Пруссії відійшли Вармія, Помор'є, Хелмінська і частина Куявської землі; Краківське і Сандомирське воєводства разом зі Східною Галичиною і частиною Поділля захопила Австрія; Росії ж дісталися декілька білоруських воєводств і польська частина Ліфляндії. Початок знищенню польської державності було покладено.

У такі тривожні і драматичні для Речі Посполитої часи починається політична і науково-освітницька діяльність Йоахіма Литавора Хрептовича, котрому судилося стати активним свідком останніх днів існування шляхетської Речі Посполитої. Він народився у 1729 р., отримав гарну освіту у Вільно і в Німеччині, поєднуючи широкі наукові інтереси з передовими просвітницькими ідеями, близькими до ідей фізіократів. Хрептович вже змолоду не цурався і політичної діяльності і, будучи наближеним до кола Чарторийських, зарекомендував себе як палкий прихильник Станіслава Августа. У період Барської конфедерації він тримався в тіні, живучи більше в своєму родовому маєтку – Щорсах. Однак вже в 1770 р. ми бачимо його в раді найближчих прибічників короля. В 1772 р. він отримує посаду підканцлера литовського¹¹, засідає в сенаті.

Й. Хрептович належав до найосвіченіших представників польського шляхетства, які мали надію, що врятувати Польщу в умовах її першого розподілу могли широкі і ґрунтовні реформи, передусім, як вони міркували, реформа освіти. “Тепер, – зауважує Є.М. Крижановський, – у зв'язку з тяжким ударом і грізною опікою з боку сильних держав, всі голоси об'єдналися в напружених пошуках панацеї від цього зла, засобу, з допомогою якого можна було б підтримати і зміцнити державу, а також подужати тиск сусідніх держав. Швидко всі зійшлись в упевненості, що головною причиною всіх нещасть була стара система виховання і що відтепер держава, яка вважала школу сторонньою для себе, приватним і вільним заняттям, мусила взяти її в своє ведення, і за основу всіх своїх покращень покласти правильну освіту”¹².

Цікаво, що попри всю наївність такої панацеї, бо, ясна річ, результатів освітньої реформи треба було чекати досить довго, а політична і соціально-економічна ситуація вимагала крайніх, нагальних і рішучих заходів, частина сейму, котра затверджувала в серпні 1773 р. відмову Польщі від значних територій на користь сусідніх держав, разом з цим, на пропозицію Хрептовича, постановила: затвердити створення окремої Едукаційної комісії (міністерства)¹³. Головою Едукаційної комісії, першого в Європі Міністерства освіти, було призначено віленського єпископа Ігнатія Масальського, членами: Й. Хрептовича, гнезненського воєводу Сулковського, писаря литовського І. Потоцького, генерала А. Чарторийського та ін. Душею всієї комісії були І. Потоцький, Й. Хрептович і секретар її – ексезуїт Г. Пірамович.

Едукаційна комісія працювала над звільненням школи з-під впливу церкви і для цього виробила єдину для всієї Польщі програму навчання, запросивши для її впровадження найбільш авторитетних польських й іноземних професорів. Першими реформованими навчальними закладами стали Краківська і Віленська академії, названі Вищими школами.

Краківську академію очолив Гуго Коллонтай, тоді як у Віленській працював Мартин Одляницький Почобут, професор астрономії й ректор академії. Ці видатні польські вчені і громадські діячі, спираючись на Едукаційну комісію, намагались витіснити з Вищих шкіл середньовічні традиції, підвищити значення гуманітарних, математичних та експериментальних наук. Багато зробив для Віленської академії Й. Хрептович, допомагаючи Почобуту¹⁴ реформувати її на нових засадах. Академія пишалася своєю облаштованою новими інструментами обсерваторією, на кафедри природничої історії, хімії та анатомії були запрошені видатні іноземні вчені.

Реформа освіти зачіпала також і нижчі суспільні прошарки, завдяки заснуванню в містечках і селах мережі елементарних шкіл. Візитатори шкільних округ, які періодично обстежували навчальні заклади, мусили представляти Вищим школам свої рапорти, в котрих характеризувалась відповідність постановки тут навчального процесу уставам Комісії. Сам король заохочував роботу Едукаційної комісії, беручи участь у шкільних актах у Варшаві і нагороджуючи кращих учнів. Йшлося до того, що реформована школа створить нового громадянина, позбавленого шляхетських забобонів, підготовленого до практичного життя, морально здібного присвятити свої сили для блага суспільства.

Прогрес намітився і в інших областях суспільного і економічного життя: поживалася торгівля, певний розвиток окреслився в промисловості, сільському господарстві, почала реформуватись армія, для підготовки

офіцерів якої була заснована кадетська школа. Використавши те, що Росія в 80-х роках XVIII ст. вела тяжку війну з Туреччиною, партія реформ спромоглася на спробу перетворення державного ладу Речі Посполитої. Чотирилітній сейм (1788–1792) прийняв 3 травня 1791 р. Конституцію, яка хоч і не внесла кардинальних змін до соціальної структури суспільства, однак, що найважливіше, порвала з державною анархією, ліквідувавши принцип виборності короля і право *Libegum veto*, що принесло так багато зла державі. Вся виконавча влада мусила зосередитися в руках короля, котрий відтепер мав призначати відповідальних перед сеймом міністрів. Важливим було і те, що міське населення отримало право обирати на сейм своїх представників. Хоч Конституція 3 травня і не звільнила від кріпацтва селян, однак наразі намагалася пом'якшити їх становище. Треба сказати, що деякі, пройняті ідеями свого віку землевласники теж шукали шляхів до цього. Анджей Замойський, племінник короля Станіслав Понятовський, Чарторийські, Щенсни Потоцький звільняли своїх селян від панщини, замінюючи її грошовим оброком. Йоахім Хрептович теж не залишився в стороні: він наказав всі свої орні землі порізати на чотирикутники, кожний по волоці, і поділив їх за вартістю на три види. Кожен чотирикутник складав окрему ділянку, котру він передавав своїм селянам, надавши їм право вибору: або платити за ділянку роботою, або натуральним оброком, який не був для селян особливо обтяжливим. Маєток Й. Хрептовича Щорси нагадував велику шахівницю¹⁵. Крім того, він в іншому своєму маєтку влаштував у 1790 р. першу в Білорусії доменну піч.

Конституція 3 травня викликала у сусідів Речі Посполитої вкрай неприхильне ставлення. Російські війська вступили в Польщу, де ворожі Конституції 3 травня магнати утворили в м. Торговиці проросійську конфедерацію. Пруссія стала вимагати нового поділу (розбору), угода про який була підписана в січні 1793 р. За другим поділом до Пруссії перейшла Велика Польща і частина Мазовії та Краківського воєводства, до Росії – вся Білорусія і Правобережна Україна, за винятком Західної Галичини. Другий поділ Польщі викликав підйом національного обурення, навколо Тадеуша Косцюшки збираються патріоти. Але сили були нерівні, Пруссія і Росія придушують повстання Косцюшки восени 1794 р. Варшава впала, Косцюшка взято в полон. Наступним 1795 р. залишки Польщі були знов поділені між Пруссією і Росією. Польща перестала існувати як держава, король відрікся від престолу, хоч і зберіг за собою королівський титул. Він живе спочатку в Гродно, а потім переїздить до Петербурга, де невдовзі й помирає (1798).

Найближчий сановник короля Йоахім Хрептович переживе його на

14 років, однак активної політичної ролі вже не відіграватиме. Перед останнім поділом Польщі в 1793 р. його призначено великим канцлером литовським, з цим титулом він і зустрів падіння Речі Посполитої¹⁶. Як політик Хрептович належав до прибічника бодай і поміркованих реформ, що їх підтримував і Станіслав Август, озираючись при цьому на Катерину II, яка хоч і незадоволена була королем, однак не хотіла до самого третього поділу Польщі позбавляти його трону. Хрептович як і його вінценосний покровитель глибоко в душі ненавидів Росію за її brutальне поводження з Польшею.

Однак ця нелюбов до Російської імперії не виходила у короля і Хрептовича далі їх потаємних думок, насправді ж вони всіляко підкреслювали свою відданість Катерині II, хоча це і була відданість лицемірна. Про непослідовність Хрептовича як державного діяча, який далеко не відійшов від свого слабхарактерного і нерішучого короля, можна судити вже по тому, що він був противником найвідомішого патріота Польщі Т. Косцюшка.

Не будучи визначними політиками, Станіслав Август як і його прибічник Йоахім Хрептович все ж прославили себе на іншому терені – культури і освіти. Станіслав Август збирав палацову бібліотеку, для якої купував цінні та рідкісні видання і рукописи. В замку він заснував астрономічну обсерваторію, тут же було улаштовано фізичний кабінет і хімічну лабораторію. Його величезну колекцію старих монет упорядкував єпископ Ян Альбертранді. Велике зібрання було у короля картин, гравюр, скульптури. Короля оточувало вибране товариство вчених, поетів, митців, серед котрих було багато іноземців, яких спеціально запрошували до Польщі. Тут були художники: Маркел Баччіарелі, Бернард Беллотто (Каналетто), Лебрен. Під час обідів, які регулярно влаштовувались у четверги, проводилися своєрідні академічні засідання, де обговорювалися наукові проблеми, читалися вірші, дискутувалися мистецькі питання. Все це потім висвітлювалося на сторінках періодичних видань “Монітора” та “Приємних і корисних розваг”. Король нагороджував членів свого товариства подарунками, пенсіями, медалями з написом “Merentibus” (“Заслуженим”), а один із залів палацу був позавішений їх портретами.

Жваво цікавився Станіслав Август і науковими відкриттями: наказав облаштувати на замковій башті перший в Польщі громовідвід, цікавився аеростатами, щепленням віспи, застосуванням електрики в медицині тощо. Підтримував король літераторів та істориків, за його ініціативою кращі іноземні художні твори перекладалися на польську мову, завдяки його матеріальній підтримці єпископ смоленський Адам Нарушевич почав працювати над “Історією польського народу”.

За прикладом короля чинили і магнати: віленський каштелян Михайло Радзівілл назбирав величезну колекцію монет, великий коронний

маршалок Михайло Мнішек намірявся відкрити національний музей. Йоахім Хрептович не відставав від них. Він влаштував у Варшаві по вул. Довгій № 534 бібліотеку, яку потім, після смерті батька, перевіз Адам Хрептович у Щорси, де був побудований у 1770–1776 рр. елегантний і граціозний в стилі Людовіка XV палац, зведений архітектором Сакко. В палаці спеціальне велике приміщення було відведене для бібліотеки. Йоахім Хрептович почав збирати свою бібліотеку змолоду, не оминаючи польську друковану продукцію XVIII ст. М. Ернст вважає, що в бібліотеці були майже всі книги, які вийшли в Польщі за життя цього пристрасного бібліофіла і вченого, одного з фундаторів “Товариства приятелів наук” у Варшаві, співпрацівника “Магазина Варшавського”, перекладача ряду праць французьких фізіократів і, нарешті, члена “Паризького товариства економістів” і автора праць “Про щорічне відтворення країни” та “Про природне право” (Варшава, 1802, 1814)). Й. Хрептович, завдяки своїм численним посадам підканцлера, міністра іноземних справ, великого канцлера литовського, неодноразово виїздив за кордон, використовуючи поїздки в Німеччину, Францію, Італію для поповнення своєї бібліотеки рідкісними і цікавими виданнями. Отже, купівля польських та іноземних книг стала одним з важливих, але не самим головним джерелом створення бібліотеки. Живучи в буремні роки революцій, війн, поділів і реформ, Й. Хрептович скористався не однією розпорошеною бібліотекою. Дійсно, розглядаючи окремі видання колекції, можна прочитати на них екслібриси бібліотеки Залуських, римського кардинала Йосифа Імперіалі, багатьох бібліотек єзуїтських колегій, зачинених після 1773 р., бібліотеки католицьких та уніатських галицьких монастирів, ліквідованих за наказом австрійського імператора Йосифа II. Кожне таке придбання мало свою історію.

Почнемо з величезного книжкового зібрання єпископа і магната Йо-сифа-Анджея Залуського, який 1748 р. зорганізував з нього першу в Польщі публічну бібліотеку, що налічувала 300000 друків і 10000 рукописів і майже не мала собі рівних в Європі. Й.-А. Залуському в організації бібліотеки допомагав його брат Анджей-Станіслав, єпископ і канцлер коронний, тому її часто називають бібліотекою Залуських. Бібліотека Залуських стала осередком широкої видавничої діяльності і підготовки численних бібліографічних праць, що провадилися силами знаменитого кола вчених і видавців, до якого належали Мацей Догель, Ян Д. Яноцький, Станіслав Конарський та ін. У 1768 р. Й.-А. Залуський на Радомському делегаційному сеймі заявив себе противником збільшення прав дисидентів, чим накликав гнів з боку російського посла князя Рєпніна. Останній наказав його схопити і разом з двома Ржевуськими і єпископом Солтиком відправити до

Калуги (1767). Бібліотека залишилась під наглядом бібліотекаря Яноцького, він, однак, хворів на очі і через це мало нею займався. Цим скористався його помічник, який почав продавати книги, в тому числі якимось двом підозрілим італійцям. Книги з бібліотеки потрапляють і до відомого вченого і освітнього діяча, ревнивого бібліофіла Тадеуш Чацького, котрий надалі закупить коштом російського уряду і бібліотеку Станіслава Августа у його племінника Йосифа Понятовського для Кременецького ліцею. Мабуть через згаданих італійців книги бібліотеки Залуських потрапили на продаж, а далі й до бібліотеки Й. Хрептовича, про що свідчать численні екслібриси колекції.

Повернувшись із заслання (1773), Й.-А. Залуський шукає кошти для забезпечення статусу своєї бібліотеки, яку він ще в тестаменті від 1769 р. заповів польському народові. Наразі ще за його життя (помер 1774 р.) бібліотека переходить до відання Едукаційної комісії, а в 1795 р. за наказом Катерини II конфіскується на користь Російської імперії і надходить до складу імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі.

Можливості для поповнення своєї колекції Хрептовичу надавала його діяльність в Едукаційній комісії, однією з функцій якої було дати раду залишеному єзуїтами майну, в тому числі і бібліотекам, керованим єзуїтами навчальних закладів. Швидше за все, Хрептович, який задавав тон едукаційній реформі в Литві і Білорусі, не поквапився скористатися з такої нагоди, щоб збільшити свою бібліотеку.

Важливим джерелом для колекції були, як вже говорилося, конфісковані монастирські бібліотеки, в тому числі – Галичини. З 70-х років і, особливо з приходом Йосифа II (1780–1790), для Австро-Угорщини, куди увійшла Галичина, починається нова доба. Цей цісар, як вважали сучасники, випередив навіть Французьку революцію в ліберальності своїх переконань і запальності в проведенні деяких реформ, хоч ця запальність у багатьох випадках зіграла з ним злого жарту. Щиро бажаючи народу добра, він часто не міг цього довести на ділі, хоч і багато намагався зробити, скажімо, для покращення становища селян. Напередодні смерті Йосиф виготовив патент про повну перемену кріпацьких обов'язків на грошовий податок, але смерть не дала реалізувати цього прогресивного і гуманного наміру. Однією з його реформ було скасування монастирів і з їх величезного добра утворення так званого “релігійного фонду” для утримання духовенства, яке він зрівняв зі станом державних урядовців. Разом із закриттям монастирів, а їх лише в Галичині було скасовано близько 150, залишилися без нагляду цінні монастирські бібліотеки, які йшли в розсип і на продаж. Йосиф II давав досить химерні розпорядження щодо майна лікві-

дованих монастирів і бібліотек семінарій, в результаті чого загинуло багато цінних та рідкісних книг. Наказано було, наприклад, складати списки книг, що знаходились у церковних і монастирських бібліотеках. Далі за такими списками вимагалось залишати лише “добрі” твори, а всі “казуїстичні, аскетичні, богословські, поширення яких може нанести шкоди істинній вірі”, мусили продаватися, як макулатура¹⁷. Справжньому бібліофілу гріх було б не скористатися з таких обставин і не придбати ці книги за безцінь. Правда, не завжди австрійські урядовці поступали так неоглядно з науковими скарбами монастирів. Ряд розпоряджень свідчить про намагання уряду зберегти від розтягування монастирські книги і рукописи. Комісари, яких направляли до монастирів, мусили відбирати стародавні кодекси і рукописи, й у випадку, коли немає каталогу, робити їх список. Він надсилався для Віденської придворної бібліотеки, котра з цього списку вибирала потрібну літературу¹⁸.

Значна частина книг, в основному європейських старовинних видань, бібліотеки Хрептовича походить із зібрання кардинала Йосифа Імперіалі в Римі, що після його смерті у 1737 р. за заповітом мала надійти у власність держави. Однак чомусь вона не збереглась у цілісності і надійшла у продаж, звідки і набув значну кількість книг Й. Хрептович у 1793–1794 рр. під час свого перебування в Італії. Деякі книги Й. Хрептович отримав у дар від Т. Чацького, є книги з екслібрисом маршалка Белінського, на честь якого центральна вулиця Варшави названа Маршалківською тощо.

Отже, колекція Хрептовича складалася з книг XV–XVIII ст. Тут були широко представлені Біблії, в тому числі Острозька Біблія, патристика, гомелетика, друки періоду Реформації, полемічна література, щоденники, статуту, богословські дисертації, повний комплект полоніки XVIII ст., закордонна полоніка тощо. Значне місце займали книги грецьких і римських трагіків, філософів, поетів; історичні праці від середньовічних хронік до авторів початку XIX ст.; книги німецькі, англійські, італійські, венеціанська візантика, французька просвітницька філософія XVIII ст. і найбільша за кількістю французька художня література.

За відомостями К. Бельської, ймовірно 1780 р. поет і королівський секретар М. Вольський, який декілька років приблизно в цей час працював бібліотекарем у Й. Хрептовича, створив каталог, що за інвентарем з 1787 р. мав назву: “Collection de livres de S. Ex. monseigneur le Comte Chrep-towicz, Chancelier de Lituanie”¹⁹. Але тут якась неточність: як ми знаємо, литовським канцлером (chancelier) Й. Хрептович став у 1793 р.²⁰ За цим інвентарем колекція була виставлена у двох залах, розміщена за відділами і розставлена за форматом. Вона на той час складалася з 3 тис. томів,

з яких полоніки було 250 од. Крім книг, Хрептович мав близько 7 тис. штихів і гравюр, велику колекцію карикатур часів Реформації, а також зібрання карт, що зберігались у 100 теках.

Нарешті Й. Хрептович назбирав величезний родинний архів з господарчими документами від XVI ст., з приватною та адміністративною кореспонденцією, з родоводом, писаним самим володарем до 1795 р., близько 130 збірок рукописів, серед яких знаходилися документи XVII та XVIII ст., географічно-статистичний опис парафій Польського королівства з картами кожної парафії, підготовленими К. Пертесом у 1791 р. у 12 томах, матеріали із засідань чотирилітнього сейму, значне зібрання памфлетів і пасквілів, панегіриків, промов, віршів, документів, що стосуються литовських справ від XVI до початку XIX ст., а також загальної і польської історії.

Вже перед смертю Й. Хрептович намагався передати частину своїх зібрань Віленській академії (з 1803 р. – університет), для реформування якої він багато зробив, але не спромігся це задокументувати в тестаменті. Віленський університет за браком коштів не зміг викупити його бібліотеку, яка була після смерті Хрептовича заставлена за борги. Бібліотеку викупив його син Адам Хрептович (1763–1844) і перевіз у родовий маєток Щорси, у палац, вибудований, як ми знаємо, Йоахімом у 1770–1776 рр., де вона і була розміщена в приміщенні, що займало весь верхній поверх середнього корпусу палацу²¹.

А. Хрептович, теж завзятий бібліофіл, продовжував справу батька. Візитатор литовських шкіл, голова “товариства доброчинності”, від 1818 р. віце-голова “Товариства топографічного” у Вільно, почесний член Віленського університету А. Хрептович разом з тим був і добрим поміщиком, селяни його виділялися своїм добробутом і благоустроєм господарств від усіх навколишніх панських селян; він влаштував, окрім всього, начальні школи для селян у своїх маєтках. Щорси, на зразок маєтку А. Чарторийського, відомого польського громадського, державного і освітньо-культурного діяча, називали Пулавами Литовськими. Тут написав свою поему “Гражина” великий польський поет А. Міцкевич. На запрошення гостинного господаря сюди приїздили видатні польські вчені – брати Я. і А. Снядецькі, Й. Лелевель, Ф. Малевський, К. Данилович, М. Маліновський, А. Одинець, Я.Г. Стичінський. Останній у 1826 р. підготував “Бібліографічний опис книг, що знаходяться в щорсівській приватній бібліотеці А. Хрептовича з вилученням праць чужоземних”²². Бібліотекарями щорсівської книгозбірні були Ф. Бобровський, байкар Антоні Юзеф Глінський (1817–1866), син місцевого селянина, котрий після закінчення школи в Щорсах продовжував набувати освіту в бібліотеці Хрептовича; поет і етнограф Ян

Чечот, який після повернення із заслання отримав тут посаду бібліотекаря, яку виконував до 1846 р.²³ До речі, Я. Чечот роздавав книги часто випадковим людям, у результаті чого багато з них не було повернуто і безслідно пропало. Після смерті А. Хрептовича у 1844 р. бібліотека, котра вже переховувала до 7600 назв, т.б. більш ніж 10000 томів, перейшла у власність його брата Іринея, який мало цікавився не тільки бібліотекою, а й своїми маєтками. Довгий час перебуваючи на російській дипломатичній службі, він, на думку Ед. Хвалевіка, “втратив успадковане від предків національне почуття”. Далі бібліотека потрапила у власність до його сина Михайла, котрий “взагалі став чужий своєму краю і польському суспільству.”²⁴ Він був одружений з дочкою російського міністра іноземних справ Несельроде і більшу частину життя провів за кордоном, виконуючи обов’язки російського посла в Неаполі, Брюсселі і Лондоні. Після його смерті у 1892 р. в Парижі імператорським указом маєтки і графський титул було передано сину його сестри Михайлу Аполлінарійовичу Бутеньову, котрий відтепер називався графом Хрептовичем-Бутеньовим. З 1899 р. володарем маєтків і титулу став Константин Аполлінарійович Хрептович-Бутеньов, отримавши на це “іменний височайший указ”, де було визначено: “приєднати до його фамілії і герба належні його покійному дядькові і братові фамілію, титул і герб графів Хрептовичів...”²⁵.

Саме Константин (Костянтин) Хрептович-Бутеньов і вирішив віддати як депозит колекцію Й. і А. Хрептовичів до бібліотеки Університету св. Володимира за умови, що, у випадку відкриття університету у Вільно, вона має бути передана йому. На цьому ґрунтувала свої права Польща на Ризьких переговорах, доводячи, що Щорси і Вільно після польсько-більшовицької війни 1920 р. знаходяться на її території, а Хрептовичі належать до польської національності і культури. В свою чергу, білоруси небезпідставно заявляли, що Хрептовичі – це білоруські пани і, тим самим, можлива реституція має вирішуватися на їх користь. Литва теж уважно прислуховувалася до цієї дискусії, бо і їй була небайдужа ані умова, поставлена Константином Хрептовичем-Бутеньовим, ані литовські обставини в житті роду Хрептовичів, скажімо те, що граф Йоахім Литавор Хрептович був останнім литовським канцлером, хоч, ясна річ, ця посада мала характер почесного звання. Насправді ж, все – не так просто. Як було вже показано, рід Хрептовичів (Хребтовичів) тісно пов’язаний з українським і білоруським народами, що були інкорпоровані в XIV–XVI ст. спочатку в складі Литовсько-Руської держави, а потім Польщі, де населення піддавалося на відміну від Литви постійному і всепроникаючому національному, релігійному і культурному тиску. Як результат, україн-

ське та білоруське панство втратило свою релігію і разом з тим національність. Під кінець XVIII ст. майже всі українські і повністю всі білоруські землі опинилися під владою Росії, що залишила без змін той соціально-економічний лад, який був за Польщі. Кріпацтво отримало повну санкцію, незважаючи на те, що саме тоді найкращі представники аристократії, як-то, наприклад, й А. Хрептович, розуміли його безперспективність та реакційність. Сподівання українських та білоруських селян, що перехід під владу православної Росії принесе їм полегшення, були безпідставні. Нічого доброго не дало їм також і насильницьке, в багатьох випадках, повернення від уніатства до московського православ'я.

Царський уряд нехтував поняттями народності, нації, зважаючи на здобуті українські, білоруські та литовські землі просто як на “новоприлучені польські провінції”, й тому, залишаючи тут непорушний суспільний лад, віддавав польській пануючій верстві “повну гегемонію в усьому образі культурно-просвітницького життя, передусім в галузі шкільництва”²⁶. Коли на початку XIX ст. правобережні українські та білоруські землі увійшли до складу Віленської шкільної округи з Віленським університетом на чолі, то під проводом куратора округи, князя Адама Чарторийського та візитатора Тадеуша Чацького, а далі також Адама Хрептовича шкільна справа дуже швидко почала розвиватися в суто польському дусі. І так було до повстання 1830–1831 рр., після придушення якого польський культурно-освітницький рух було загальмовано. Колишнє білоруське панство, як ми бачимо на прикладі Хрептовичів, починає орієнтуватися на Росію. Напередодні Першої світової війни і національних революцій воно взагалі втратило свій польський дух, залишивши тільки невиразні ремінісценції про своє литовсько-руське походження і нічим не скомпроментувавши себе з наростаючим і обираючим силу литовським та білоруським національним відродженням. Цікаво, що ще у 20–30-х роках XX ст. Віленський університет ім. Стефана Баторія, тоді ще на території Польщі, фактично був закритий для більшості білоруської і литовської молоді, бо для вступу сюди вимагався атестат про закінчення польської школи²⁷. Отже, граф Хрептович заповідав бібліотеку для польського університету, якого у Вільнюсі, столиці незалежної Литви, вже давно немає.

Граф Константин Хрептович-Бутеньов володів маєтком ще в 20-х роках, як про це згадує Ед. Хвалевік²⁸. Він пережив Першу світову війну, пожежу палацу, польсько-більшовицьку війну. Маєток, як можна судити, було вщент пограбовано, залишені книги, архівні матеріали і художні цінності, крім колекції в Києві, опинилися в різних місцях. Частина книг, що знаходилася в Щорсах, була відвезена К. Хрептовичем-Бутеньовим на по-

чатку Першої світової війни до Москви і була більшовиками націоналізована, як і гравюри, карти, разом з галереєю портретів і меблями. Останні потрапили до Музею Красного мистецтва в Москві, архів відійшов у 1925 р. до Ленінградської публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна²⁹. Деякі книги потрапили до Бібліотеки Народової у Варшаві разом з книгами колекції Тишкевичів з їх маєтку Червоний Двір. Як бачимо, бібліотека, архів історичних документів, картини та інші художні цінності Хрептовичів розійшлися по сусідніх країнах. У Києві ми маємо лише рештки бібліотеки, хоча і вони мають безцінну культурно-історичну вартість. Завдання наших сучасників – розпочати роботу по розшуку загублених культурних цінностей з наступною документцією і створенням повного їх каталогу. Цьому має прислужитися і видання каталогу книг колекції Хрептовичів, що зберігаються в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, над яким працює колектив відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій.

¹ Северный арх.– 1822.– № 24.– С. 475–477.

² *Пташицкий С.Л.* Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича : Крат. сведения о собр. рукописей.– М., 1899.– 31 с.

³ *Lelewel J.* Bibliograficznych ksiąg dwoje.– Wilno, 1826.– S. 139–140.

⁴ *Syrokomla (Kondratowicz) W.* Nieman od źródeł do ujścia.– Wilno, 1861.– S. 29–30.

⁵ *Эрнст Н.* Библиотека графов Хрептовичей // Рус. библиофил.– 1914.– № 6.– С. 16–21.

⁶ *Chwalewik Ed.* Szczerse // Zbiory polskie.– Warszawa ; Kraków, 1926.– Т. 2.– С. 225–228.

⁷ *Bielska K.* Chreptowicz. I. Joachim Litawor II Adam // SPKP.– S. 122–124.

⁸ Зварот з Кіева бібліятэкі Храптовічау // Сов Беларусь.– 1925.– 1 мот.; *Цыбуля В.А.* Прыватная бібліятэка Храптовічау // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі.– 1973.– № 3.– С. 34–35; *Кунашка В.* Бібліятэка графау Храптовічау (у в. Шчорсы на Навагрудчыне) // Польша (Каралічы).– 1972.– 16 мая; *Фурс А.* Бібліятэка Храптовічау: вяртанне ці сумеснае выкарыстанне? // Рыстытуцыя культурных каштоўнасцей. Праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання: юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты : Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, якая адбылася ў Мінску пад эгідай UNESCO 12–20 чэрвеня 1997 г. Вяртанне – 4.– Мінск, 1997.– С. 105–109.

⁹ *Колесник Е.А.* Книжные коллекции ЦНБ АН УССР.– К., 1988.– С. 57–63.

¹⁰ *Голобуцький П.В.* Мелетій Хрептович // Людина і світ.– 1998.– № 5/6.– С. 43–47; *Він же.* Українсько-білоруський рід Хрептовичів (Хребтовичів) в історичних подіях XV – початку XVIII ст. // Там само.– 1999.– № 4.– С. 28–291.

¹¹ *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой.– Спб., 1870.– С. 107.

¹² *Крыжановский Е.М.* Собр. соч.– Т. 3.– С. 14–15.

¹³ Нагадаємо, що в тому ж 1773 р. у католицьких країнах відбулася подія, що мала значний вплив на громадську освіту – це була ліквідація єзуїтського ордену буллою папи Клементя XIV. Після єзуїтів в католицьких країнах, і особливо в Польщі, де вони з XVI ст. займались освітою, залишилися величезні капітали і будинки з майном, призначеним для навчальних закладів. Треба було трансформувати ці єзуїтські школи в світські заклади.

¹⁴ *Balinski M.* Dawna akademia Wilenska.– Petersburg, 1862.– S. 527.

¹⁵ *Костомаров Н.И.* Указ. соч.– С. 129; *Пичета В.* Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Беларуси.– М., 1940.– С. 85.

¹⁶ *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386–1795.– Kraków, 1885.– S. 35.

¹⁷ Исторические мелочи // *Ист. вестн.*– 1890.– Т. XLII.– С. 542.

¹⁸ *Соколов П.* Церковная реформа императора Йосифа II : Опыт церков.-ист. исслед. из истории западных исповеданий.– Саратов, 1892.– С. 127.

¹⁹ К. Бельська говорить, що рукопис цього каталогу зберігається в Державній бібліотеці ім. В.І. Леніна (нині – Державна бібліотека Росії) в Москві. *Bielska K.* *Op. cit.*– S. 123.

²⁰ *Wolff J.* *Op. cit.*– S. 162.

²¹ Фотографію цього палацу див: *Живописная Россия.*– Спб., 1882.– Т. 3, ч. 1–2.– С. 110.

²² *Цыбуля В.А.* Вказ. пр.– С. 35; *СПКР.*– С. 123. (Рукопис знаходиться в Кракові у Ягелонській бібліотеці, під № 2721).

²³ *Chwalewik Ed.* *Op. cit.*– S. 226.

²⁴ *Op. cit.*

²⁵ *Летопись историко-родословного общества в Москве.*– 1908.– Вып. 4.– С. 42.

²⁶ *Дорошенко Д.* Нарис історії України.– Т. 2.– С. 280–281.

²⁷ *Пичета В.* Указ. соч.– С. 123.

²⁸ *Chwalewik Ed.* *Op. cit.*

²⁹ *Ibid.*